

ՀԱՅԿԱԶ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՌՈՒՍԱՍՏԱՆՈՒՄ

ՍԵՐԳԵՅ ԳԼԻՆԿԱՅԻ «ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ»

19-րդ դարում Ռուսաստանում հրատարակված հայագիտական գործերի շարքում, իր արժեքավորությամբ հատկապես, առանձնանում է Ս. Ն. Գլինկայի «Հայոց պատմության տեսություն» աշխատությունը¹։ Ռուս նշանավոր հայագետի այս ուսումնասիրությունը մինչ օրս մեզանում առանձին քննարկման առարկա չի դարձել, եթե մկատի չունենանք որոշ հրատարակություններում ու գրքերում նրա մասին եղած հիշատակումները։ Մինչդեռ Գլինկայի հայագիտական ժառանգությունը կարող է պատմագիտական լուրջ քննարկման։

Գլինկայի «Հայոց պատմության տեսություն» աշխատությունը բաղկացած է երկու մասից և հրատարակվել է Լազարյանների հովանավորությամբ ու ամփիջական մախաձեռնությամբ՝ 1832-1833 թթ.։ Ձեռնարկելով իր աշխատանքը, Գլինկան հենց ներածականում ընդգծում է հայոց պատմության ուսումնասիրության նշանակությունը և բարձր է գնահատում նրա տեղն ու դերը համաշխարհային պատմության մեջ. «Հայոց պատմությունը, - գրում է նա, - միահյուսվում է հին աշ-

¹ Սերգեյ Նիկոլաևիչ Գլինկան ծնվել է 1776 թ. Սմոլենսկի մահանգում, տոհմիկ ազնվականի ընտանիքում։ Ձիմվորական ուսումնարանն ավարտելուց հետո, նշանակվել է իշխան Յու. Վ. Դոլգորուկովի համհարգ։ Որոշ ժամանակ զբաղվել է ուսուցչությամբ։ 1808 թ. Մոսկվայում հիմնել է «Русский вестник» ամսագիրը։ 1812 թ. Հայրենական պատերազմի մասին հայրենասիրական հոդվածների շարքի համար Ս. Գլինկան արժանացել է Ս. Վլադիմիրի 4-րդ աստիճանի շքանշանի։ Իշխան Պ. Ա. Վլադենսկին նրա գործունեության այդ շրջանի մասին գրում է. «Գլինկան ծնվել է որպես ժողովրդական տրիբուն։ Բայց օրինավոր, կառավարական տրիբուն։ Օտրջ տասնամյա հրատարակությունից հետո, ամսագիրը փոխում է իր թեմատիկան և սկսում հրատարակել ռուսաց պատմության դասագրքեր։ 1817-1820 թթ. Մոսկվայում լույս է տեսնում Ս. Գլինկայի երկերի ժողովածուն։ Նրա վերջին աշխատավայրը Մոսկվայի գրաքննական խորհուրդն էր։ Ս. Ն. Գլինկայի ստեղծագործություններից հիշատակության արժանի են նաև «Նոթեր 1812 թ. մասին» (1836 թ.), «Ռուսական ընթերցումներ» (1845 թ.) և այլն։ «Չնայած իր բոլոր մախասիրություններին, - գրում էր ռուսական հանրագիտարաններից մեկը, - Ս. Գլինկան մնաց «ուղղամիտ, ազնիվ և անշահխանդիր»։ Энциклопедический словарь, Ф. А. Брокгауз и И. А. Ефрон, СПб, 1893, т. 8^А, с. 854-855.

խարհի գրեթե բոլոր ժողովուրդների պատմության հետ: Հայոց լեռների բարձունքներում էր, որ, ինչպես ասված է Աստվածաշնչում և ժողովրդական ավանդույթներում, իր ապաստանը գտավ մարդկային ցեղի երկրորդ օրրանը...»²:

Հայոց պատմությանը նվիրված Գլինկայի աշխատությունն ամենից առաջ համարանշտի և ճանաչողական բնույթի գործ է: Հեղինակը մանրամասն բնութագրում է Հայաստանի տարածքը, աշխարհագրական միջավայրը, բնակչությունը և վարչական բաժանումները: Ներկայացվում են Մեծ Հայքի բոլոր մահաճգներն ու գավառները, ինչպես նաև Կիլիկյան Հայաստանը՝ իր գավառներով, քաղաքներով, բերդ-ամրոցներով և բնաշխարհով: Եվ թեպետ այդ տեղեկություններում Գլինկան թույլ է տալիս նաև անճշտություններ, սակայն պատմագիտական տեսանկյունից բաժինը, ամբողջությամբ վերցրած, հաջողված է:

Դատելով գրքի շարադրանքից, Գլինկան թիմ աշխարհի պատմությանն ու ժողովուրդներին քաջատեղյակ անձնավորություն է և այս իմաստով՝ հայ ժողովրդի մասին արած նրա բնութագրումներն ու դիտարկումներն արժեքավոր են: Հեղինակն այստեղ առանձնակի շեշտում է այն միտքը, որ հնագույն ժողովուրդներից հատկապես հայերը կարողացան պահպանել ազգային իրենց յուրահատկությունն ու մշակույթը՝ չնայած ճակատագրի հասցրած բազում հարվածներին: Նա հայերին համարում է մնայուն ժողովուրդ, քանզի, ինչպես ինքն է գրում, «շատ ժողովուրդներ, ընդունելով օտարի գերիշխանությունը, իրենք էլ նրանց հետ օտարացան: Սակայն գտնվեցին ժողովուրդներ, ընդգծում է Գլինկան, որոնք դարերի ընթացքում պահպանեցին ոչ միայն իրենց անունը, այլև իրենց բարոյական կերպարը, լեզուն և հավատը... Այդ ժողովուրդների շարքում հայերը գրավում են առաջնակարգ տեղ: Անտեսելով Ասիայում կատարված իրադարձությունները, որոնք ավելի քան երեք հազարամյակ բուռն կերպով ալեկոծում էին Հայաստանը, հայերն այդպես էլ մնացին հայեր»³:

Գլինկայի համոզմամբ, հայ ժողովրդի կազմավորման ակունքները գալիս են Հայկ Նահապետից, ուստի նա ժխտում է հայ ժողովրդի ծագման հունական առասպելը՝ անվանելով այն «երևակայությունն աղավաղող պատմություն»⁴: Հեղինակը միաժամանակ բարձր է գնահատում հայերի արդարամտությունը սեփական պատմության հանդեպ. Գլինկան նույնիսկ գործածում է «համեստություն» բառը. «Ի պատիվ հայերի, պետք է ասել, որ նրանք եզիպտացիների, չինացիների ու հնդիկների համեմատ, իրենց պատմությունը չեն տանում հարյուր հազարավոր տարիներ առաջ: Իրենց կեցության սկզբից մինչև հայկական վերջին թագավորության կործանումն ընդգրկում է մ.թ.ա. 2107-1375 թ. մ.թ.»⁵:

² Стр. С. Н. Глинка, Обзор истории армянского народа, М., 1832, ч. 1, с. 2, 7.

³ Նույն տեղում, էջ 2:

⁴ Նույն տեղում, էջ 63:

⁵ Նույն տեղում, էջ 24:

Գլխկան համաշխարհային պատմության մեջ կարևոր է համարում մարդկային ցեղի յուրահատկությունների հետազոտումը: Ուշագրավն այստեղ այն է, որ այդ դիտարկումը հեղինակը կատարում է հայ ժողովրդի օրինակով և հայոց պատմության դրվագները ներկայացնելով: Տեսությունում բազմիցս շեշտվում է այն հանգամանքը, որ հայերը բարոյական բարձր կերպար ունեցող ժողովուրդ են. «Բարոյական գոյատևման համար ձգտումը մեր օրերում հանդիսավորությամբ հաստատված է հայերի կողմից»⁶, - գրում է նա:

Որքանով նկատեցինք, Գլխկանի իրավացի պատկերացմամբ, պատմաբանի համար ամենից կարևորը ժողովրդի բարոյական ոգու բնութագրումն է, պատմության մեջ նրա թողած արգասավոր հետքը: Դատելով հեղինակի խորհրդածություններից, պետք է նշել, որ Գլխկան ճիշտ է ըմբռնել հայ ժողովրդի բարոյական ոգու ակունքները: Նրա կարծիքով, «հայերի մարտունակությունը ծառայել է ոչ թե նոր հողեր նվաճելու կամ ուրիշ ժողովուրդներին ստրկացնելու համար, այլ ազգային անկախությունն ու հայրենիքը պաշտպանելու համար... Հայրենիքի անկախության ու արտաքին բռնությունների դեմ մշտնջենական կռիվ ու պայքար - ահա թե որն է եղել հայերի վարած պատերազմների գլխավոր խորհուրդը: Ուստի այդ պատճառով է, որ հայերի պատերազմների հեթանոսական հերոս Միհրը նշանակում էր հոգևոր կրակ, որը պահպանել և ոչ թե կործանել է մարդկանց բնությունը»⁷:

Գլխկան ճիշտ է բնութագրել նաև հայ ժողովրդի կենսունակության ակունքները՝ նշելով, որ հայերի «ստեղծագործ էությունը գալիս է նահապետական ժամանակներից, և դա հայ ժողովրդի արմատական բնորոշումն է»⁸: Բացահայտելով հայերի ինքնատիպության պահպանման գաղտնիքը, Գլխկան տեղին է բերում Հիպոկրատի այն միտքը, թե «Ասիական երկներում, որտեղ տիրապետում էր դեսպոտիզմը, շատ հաճախ ամենածաղկուն երկրներն անգամ վեր էին ածվում անապատի ու լռությամբ տանում էին կործանիչ արշավանքները... Այնտեղի վսեմ մտքերն անգամ կույ գնացին կործանարար քաղաքականությանը՝ փոխանակ տարածելու բարոյականության ուժը: Հայերը չենթարկվեցին անմահ Հիպոկրատի կանոններին»,- եզրակացնում է Գլխկան և ապա ավելացնում. «Ի միախթարություն մարդկությանը, հայերն ապացուցեցին, որ մտածողությամբ ուժն ու ինքնատիպ գոյատևման բարոյական ոգին կարող են հաղթել հզոր տիրակալներին... Ուստի այդ ժողովուրդը չի շեղվի իր բուն նպատակից և իր համար կապահովի պատմականությունը»⁹:

Գլխկան, միաժամանակ, հայ ժողովրդին ներկայացնում է որպես ժողովուրդների գոյատևման չափանիշ. թե ինչպես մի ժողովուրդ, որն իր պատմության ըն-

⁶ Նույն տեղում, էջ 6:

⁷ Նույն տեղում էջ 3:

⁸ Նույն տեղում:

⁹ Նույն տեղում, էջ 4:

թացքում բազում փորձություններ ու զրկանքներ է տարել, այնուհանդերձ կարողացել է դիմակայել ու պահպանել իր ինքնությունը: Ընդ որում, գնահատելով հայերի խաղաղասիրությունը, նա նշում է, որ հայ ժողովուրդը, լինելով ազատասեր, միաժամանակ հարգել է մյուս ժողովուրդների ազատությունը¹⁰:

Հայ ժողովրդի գոյատևման հիմքը Գլինկան համարում է հայերի «միասնությունն ու համերաշխությունը դարերի ընթացքում, նախապետական ժամանակներից սկսած... Բազում փոթորիկներ են անցել նրա վրայով,- գրում է նա: - Նրան ցնցեց Ասիան մվաճող Մակեդոնացին, և նա կանգնեց: Ցնցեցին նրան Սելևկյանները և... դարավոր կառույցը նորից կանգնեց: Ահռելի ուժով Հայաստան ներխուժեցին հին հռոմեացիները՝ արևելք ուղարկելով իր արծիվներ Պոմպեոսին և Անտոնինոսին, և նա կրկին կանգնեց: Երեք ու կես դար պարսից թագավորները պաշարեցին նրան բոլոր կողմերից, և նրանց ճնշման տակ կորստյան մատնվեցին շատ տարածքներ, բայց նա նորից կանգնեց... մոնղոլներն ու թուրքերը ուժեղացրին այդ փոթորիկը՝ որպեսզի ցնցեն նրան, բայց Հայաստանը կրկին հանգնեց...»¹¹:

Գլինկան հայ ժողովրդի գոյատևման մյուս կարևոր նախապայմանը տեսնում էր հայ «ընտանիքների արմատական դաշինքի և միմյանց մկատմամբ տածած խորին հարգանքի մեջ, որն ուղեկցվում է եղբայրական սիրով և պահպանում Հայաստանը փոթորիկներից...»¹²: Հիրավի, Գլինկայի կողմից պատմական այս էքսկուրսը ռուս ընթերցողին բազում խորհրդածությունների տեղիք կտար, և այդ իմաստով ևս արժևորվում է նրա ուսումնասիրությունը:

Հայ ժողովրդի գոյատևման երրորդ կարևոր նախապայմանը Գլինկան համարում էր կրթության և մշակույթի մկատմամբ հայերի ցուցաբերած հոգատարությունը: Այս առումով նա հատկապես բարձր է գնահատում հայկական մշակույթը. «Հայաստանը հարուստ է նշանավոր գրողներով: Նրանք հմուտ էին բանասիրության բոլոր ճյուղերում, իսկ պատմիչների ստեղծած բազում տարեգրությունները սրբությամբ պահպանվում էին վանքերում... Ինչ զանձերի պետք է տիրանար մի երկիր,- գրում է նա,- որը գիտությունների ապաստարան էր անգամ այն ժամանակներում, երբ բռնության անողոք ձեռքն ամենուր հետապնդում էր նրան»¹³:

Աշխատության պատմագիտական կարևոր արժանիքներից մեկն էլ այն է, որ նրանում հատկապես կարևորվում է Հայաստանի՝ որպես Եվրոպայի և Ասիայի միջև կամուրջ հանդիսանալու հանգամանքը: Հեղինակն այն համարում է հայ ժողովրդի կենսունակությանն ու առաջադիմությանը խթանող հիմնական պայման: Նրա համոզմամբ, հայերը ձեռներեց ժողովուրդ են՝ օժտված մեծ ունակություններով, արտադրությունն ու առևտուրը զարգացնելու նախանձելի ձիրքով: Այս իմաս-

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 218:

¹¹ Նույն տեղում, էջ 210:

¹² Նույն տեղում, էջ 105:

¹³ Նույն տեղում, էջ 4:

տով Գլինկան Հայաստանին է վերագրում մաս Եվրոպայի և Ասիայի միջև «մոտակա միջնորդի» դերը: Ուշագրավ է, որ առևտրի մեջ հայերի մենաշնորհ հատկությունը հեղինակը չի բացատրում միայն վաճառաշահությամբ, այլ դրանում տեսնում է մաս «արհեստների ու արվեստների մեջ հմտագալու մախապայման: ... Հայերն իրենց պրպտում խելքի շնորհիվ շարժման մեջ դրեցին ասիական առևտուրը: Նրանք մույնիսկ հեռավոր Հնդկաստանում հարգանք էին ներշնչում իրենց հանդեպ»¹⁴: Այստեղ կցանկանայինք մեկ մասնավորում կատարել. 19-րդ դարի հայագիտական գրեթե բոլոր գործերում ավելի քան կարևորվում էր Հայաստանի ռազմավարական նշանակությունը Եվրոպայի և Ասիայի մերձեցման խնդրում: Ընդ որում, այդ գործում քրիստոնեական Հայաստանին հատկացվում էր առաջնային դեր: Գլինկան, օրինակ, ներկայացնելով Հայաստանի աշխարհագրական նպաստավոր դիրքը, հաստատում է այն էական միտքը, որ «Հայաստանն իր աշխարհագրական դիրքով Եվրոպան Արևելքի հետ կապող ցամաքային միակ հաղորդակցությունն է»¹⁵:

Ռուս հայագետը հայերին դասում է ժամանակի քաղաքակիրթ ժողովուրդների շարքը: Իր համոզումը հաստատելու համար, Գլինկան բազում քաղվածքներ է բերում եվրոպացի պատմաբաններից. «Աբբատ Վիլլեֆորը գրում է, որ 5-րդ դարում Հայաստանը Ասիայի նշանավոր ակադեմիաներից էր, և որ նրա այդ առաքելությունը շարունակվեց մինչև 15-րդ դար»¹⁶: Գլինկան իր հերթին ավելացնում է. «Այս երկրի քաղաքացիական օրենքները, աստվածապաշտությունը, կառավարման ձևերը, զորավարներն ու արվեստի հրաշքները զարմանք են պատճառում»¹⁷: Դժվար չէ կոսահել, որ հեղինակի ընդգծած քաղաքակրթվածությունը հենց այս քաղաքամասերն ունեին: Մեկ այլ տեղ Գլինկան նշում է. «Մենք չենք կարող գտնել մեկ այլ քրիստոնյա ժողովուրդ, որի մոտ մի քանի դարերի ընթացքում հանդես գան այդքան պատմիչներ: Ընդհակառակը,- շարունակում է նա,- նրանցից շատերը մույնիսկ կորցրել են իրենց ծագման հետքերը: Հարցրե՛ք ասորիներին, խալդյաններին՝ մարերի՛ն և շատ այլ ցեղերի, հարցրե՛ք նրանց, թե ի՞նչ է հայտնի իրենց մախնիների մասին»¹⁸: Հեղինակի համոզմամբ, Հայաստանը մշտապես գործում կամ կողմնակի մասնակցություն է ունեցել Ասիայի կարևորագույն իրադարձություններին: Այս առումով հեղինակն իրավամբ գտնում է, որ առանց հայկական աղբյուրների ուսումնասիրության անհնար է պատկերել Ասիայի պատմությունը. «Նա, ով Փարիզի գրադարանում ծանոթացել է հայոց ձեռագրերին,- գրում է նա,- լավ գիտի, թե ինչ լույս են սփռում դրանք Ասիայի բազում իրադարձությունների վրա, և թե ինչ

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 2, 226:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 35:

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 111:

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 100:

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 6:

փայլով են լուսավորում այդ պատմությունը՝ հատկապես, երբ հարցը վերաբերում է դեպքերի ժամանակագրությանն ու հին աշխարհի ժողովուրդների բնութագրություններին: ... Միայն հայկական աղբյուրների շնորհիվ կարելի է հստակ պատկերացում կազմել Կապադոկիայի, Կիլիկիայի, Կովկասի և Սև ծովի ափի մյուս ժողովուրդների բարոյական մորմերի, լեզվի և այլնի մասին»¹⁹: Այս իմաստով Գլինկայի վերոհիշյալ բարոյական մորմերի, լեզվի և այլնի մասին հարցերը, որոնց մասին հետիմակը բարձր կարծիք ունի. «Հայկական աղբյուրները,- գրում է նա,- հավաստի տեղեկություններ են հաղորդում ոչ միայն հայրենի պատմության վերաբերյալ, այլև իրենց հարևանների և մասնավորապես Ասորեստանի մասին, որին մուսուլման Դիոդոր Սիցիլիացին, Ցիցերոնը և մյուսները վերագրում են հարյուր հազարավոր տարիների պատմություն: Այդ մասին հայկական տեղեկությունները համապատասխանում են և՛ դեպքերին, և՛ ժամանակաշրջանին»²⁰:

Գլինկան հավաստում է նաև այն իրողությունը, որ հայ պատմիչների հաղորդումները հաստատվում են օտարազգի պատմիչների վկայություններով և հատկապես այն տեղեկությունները, որոնք անմիջականորեն վերաբերում են հայոց պատմությանը: Որպես ասվածի հաստատում, ռուս հայագետը հանգամանորեն ներկայացնում է օտար այն պատմիչներին, որոնք անդրադարձել են հայոց պատմությանը (Դիոդոր Սիցիլիացի, Քսենոֆոն, Պլուտարքոս, Պլինիոս Ավագ և ուրիշներ):

Գլինկայի ուսումնասիրության գլխավոր աղբյուրը Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմությունը» է, որին հետիմակն իր հինգերորդ գլխում առանձին բաժին է նվիրել: Բարձր գնահատելով Պատմահոր պատմագիտական ժառանգությունը, նա գրում է. «Մովսես Խորենացու հայոց պատմությունը, Հայկի ժամանակներից սկսած մինչև մ.թ. 428 թ., բազում կողմերով ուշադրության արժանի է: Վանկերը բարեկարգ են և սահուն, շարադրանքը՝ չընդհատվող»²¹: Իհարկե, Գլինկան այս հարցում բացառություն է չէր. 19-րդ դարի թե՛ ռուս, թե՛ հայ, և թե՛ եվրոպացի պատմաբանների ուսումնասիրությունները գլխավորապես զրված են Մովսես Խորենացու գրքի հիման վրա:

Գլինկան բավականին մեջբերումներ ունի նաև Միք. Չամչյանից, որոշ տեղերում հիշատակում է նաև Ղազար Փարպեցուն: Իհարկե, և դա բնական է, հայ և օտար պատմիչների թողած ժառանգության գնահատման հարցում հետիմակը համախ ընկնում է որոշ չափազանցությունների մեջ: Գրքում աչքի են զարնում նաև բազում կրկնությունները: Գլինկան մուսուլման իր աշխատանքի վերջում, կարծես արդարանալով, գրում է. «Մեկնաբանելով ժողովուրդների կամ առանձին վերցրած մեկ ժողովրդի պատմությունը, անխուսափելիորեն տարվում ես կրկնություններով, որ թվում է, թե աշխատում ես մոր վկայություններ փնտրել՝ ամրապնդելու համար

¹⁹ Նույն տեղում:

²⁰ Նույն տեղում, էջ 24-25:

²¹ Նույն տեղում, էջ 95:

հինը, կամ էլ լրացնել այն մոր մտքերով»²²։ Որպես ասվածի հավաստում, Գլինկան քիչ անց շարունակում է. «Քննելով հայ ժողովրդի պատմությունը, համոզվածությամբ կարելի է ասել, որ ո՛չ թե առանձին դեմքեր, այլ ողջ ժողովուրդն է ջանացել հայրենիքի ճակատագրի համար... Իրադարձությունները, բարքերը, օրենքները՝ բոլորն էլ ակնհայտորեն և անվերապահորեն վկայում են այդ մասին»²³։ Դրանով, սակայն, հեղինակը չի սահմանափակվում և վկայակոչում է ֆրանսիական մի պարբերականի այն միտքը, թե՛ «նվաճող ժողովուրդներից շատերը, որոնք ցնցել էին աշխարհը, երկրի երեսից վերացան, կարծես թե երբեք էլ չեն եղել։ Եվ մինչև նրանք Եվրոպան վեր էին ածում սովի ու ավերածության, հայերն Ասիայում ապավինելով արտադրողականության, գիտականության ու միասնականության ոգուն, իրենց նախնիների օրինակով դիմակայեցին այլ ցեղերի հետ ձուլվելու վտանգին և կազմեցին *արևելյան քաղաքակրթությունը* (ընդգծումը Ս. Գլինկայինն է - Հ. Հ.)»²⁴։ Ծառունակելով ֆրանսիական պարբերականի միտքը, հեղինակն իրավացիորեն նշում է, որ «խաղաղասիրական և մահապետական կառավարման ոգին ավելի քան երեք հազարամյակ պահպանել է Հայաստանը՝ չխորշելով ո՛չ ներքին, և ո՛չ էլ արտաքին փոթորիկներից»²⁵։

Հետևելով Գլինկայի «Հայոց պատմության տեսության» ժամանակագրությանը, նրան չի կարելի մեղադրել շարադրանքի անկատարության մեջ։ Դիմաստիաների, թագավորների և իրադարձությունների ժամանակագրական ամհամապատասխանությունները պատմագիտության մեջ ընդունված ներկայիս տեսակետներին, ուսումնասիրելիս մեղքը չէ։ Այդ անճշտություններն, առաջին հերթին, նրա ձեռքի տակ եղած հայ և օտար աղբյուրներում նշված ժամանակագրության հետևանքն են։

Գլինկային չենք կարող մեղադրել նաև գիտական անբարեխղճության մեջ։ Հեղինակն իր գրքում մշտապես հիշատակել է այն աղբյուրը, որից նա օգտվել է։ Այսպես, ինքնորոգ գլխի ենթավերնագրերից մեկում կարդում ենք. «Վաղարշակ կամ Արշակ։ Տես՝ Մովսես Խորենացի, Չամչյան, Սեն-Մարտեն և ուրիշներ»²⁶։ Իհարկե ասվածից միաժամանակ չպետք է հետևություն անել, թե Գլինկայի շարադրանքը վերջիններիս աշխատությունների պարզ վերարտադրությունն է։ Բնավ ոչ։ Ռուս հայագետը մանրամասն շարադրելով հայոց պատմությունը, ոչ միայն ուղղակի հաստատել է նրանց, այլև աշխատել է վերագնահատել այդ իրադարձությունները և դրսևորել իր վերաբերմունքը։ Ավելին, հայոց պատմությունը քննելիս Գլինկան հետամուտ է եղել գտնելու այդ դեպքերի ու անցքերի համամարդկային նշանակությունը։ Դժվար չէ նկատել, որ պատմագիտական առումով հեղինակն իր վրա հեշտ

²² Նույն տեղում, էջ 215:

²³ Նույն տեղում, էջ 216:

²⁴ Նույն տեղում, էջ 217:

²⁵ Նույն տեղում:

²⁶ Նույն տեղում, էջ 160:

պարտականություն չի դրել, և հենց դրանում է նրա ուսումնասիրության հայագիտական եթե ոչ գլխավոր, ապա կարևոր արժանիքը: Նկարագրելով, օրինակ, Պապի դավադիր սպանությունը, Գլինկան այնուհետև ավելացնում է. «Այստեղ ամեն ինչ ճիշտ է ասված, սակայն ոչ իրական ճշմարտությունը: Իսկ այդ ճշմարտությունն ասում է, որ հոռմեացիք դեռևս հեռու էին այն դարերից, երբ ասում էին, թե՛ ավելի հեշտ է արևին շեղել իր ուղուց, քան հոռմեացուն՝ իր առաքիճությունից»²⁷:

Որքանով նկատում ենք, ռուս հայագետի ուսումնասիրության աղբյուրագիտական հենքը բավականին հարուստ է: Նա քաջաճանթ է հայկական աղբյուրներին, աշխատանքում հաճախ հիշատակում է նաև եվրոպական հայագետներին, որոնցից նա առատորեն մեջբերումներ է կատարել: Ուստի պետք է ենթադրել, որ իր տեսությունը շարադրելուց առաջ հեղինակը լրջորեն ուսումնասիրել է իրեն զբաղեցնող թեմայի աղբյուրներն ու գրականությունը: Այսպես, «Եվրոպացի հայագետները» բաժնում Գլինկան հիշատակում է Աբբատ Բարտելեմիին, որը Արարատյան թագավորների հին դրամների մասին ուսումնասիրությունում նշել է, թե «միապետական կառավարումը Հայաստանի տարածքում գոյություն է ունեցել դեռևս Արտաշեսից ու Զարեհից շատ առաջ»²⁸: Նա հաճախ է հիշատակում նաև Գերեմին, որի «Հին աշխարհի պատմություն» աշխատության մեջ բազում անդրադարձներ կան հայոց պատմության մասին: Իհարկե Գլինկան ամեն տեղեկություն չէ, որ հալածյալի տեղ է դրել. քննելով, օրինակ, վերջինիս աշխատանքը, նա առանձին տեղերում իր անհամաձայնությունն է հայտնում հեղինակի տեսակետներին: Ուստի անպայմանորեն պետք է ընդգծել այն իրողությունը, որ Գլինկան իր կողմից օգտագործած աղբյուրների նկատմամբ ունեցել է քննադատական վերաբերմունք: Այս իմաստով ևս նրա հայագիտական վաստակն արժևորվում է: Երբեմն մի կողմ թողնելով հայոց պատմության առանձին դեպքերի նկարագրությունը, Գլինկան անցնում է բուն հայագիտական հարցերի քննությանը: Այսպես, չորրորդ գլխի բաժիններից մեկում, որը վերնագրված է «Հայաստանի մասին: Մալտե-Բրյունի», նա մանրամասն նեկայացնում է վերջինիս արժեքավոր մտքերն ու խորհրդածությունները հայերի և հայոց պատմության մասին, թեպետ շարադրանքից երևում է, որ հեղինակը, որոշ առումով, կողմնապահություն է հանդես բերել և առավելապես մեջբերել հայ ժողովրդին դրվատող քաղվածքներ:

Գրքում բազմիցս հիշատակված են նաև ժամանակի նշանավոր գիտնականներ Գիզոն, Հերդերը և Նիբուրը, փորձ է արված նրանց բնութագրումների ու բնորոշումների մեջ համահունչություն տեսնել հայոց պատմության հետ: Նիբուրից, օրինակ, Գլինկան կատարել է հետևյալ մեջբերումը. «Երկու պատերազմներ էին տեղի ունենում Հռոմի ներսում՝ ներքին և արտաքին: Արտաքին պատերազմները կողոպտում էին հարևան և հեռավոր ժողովուրդներին, իսկ ներքին պատերազմները

²⁷ Նույն տեղում, էջ 66:

²⁸ Նույն տեղում, էջ 28:

ցնցում էին Հոռմը: Հնարավոր է, Հոռմը երկար կարողանար դիմակայել այս պատերազմներին, եթե՝ երկու շրթաներով զամված Ասիան չդավաճաներ կայսրությանը և հետո արդեն չընկներ հյուսիսի ցեղերի հուժկու հարվածներից»²⁹: Գլխկան ցավով է նկարագրում մահ Հայաստանի առաջին բաժանումը. «Եկավ Հայաստանի բաժանման պահը,- գրում է մա: Տրդատի ժամանակներից սկսած այս մարզը կարելի է համեմատել մի մավի հետ, որը տատանվելով երկու հզոր ալիքների միջև, պետք է դիմակայեր թե՛ մեկին, և թե՛ մյուսին: Այդպիսի իրավիճակում էր Հայաստանը. մի կողմից Պարսկաստանը, մյուս կողմից Հոռմը ճնշում էին նրան: Վաղ թե ուշ նրան վիճակված էր դառնալու այս տերությունների միջև բաժանման զոհը»³⁰: Քաղվածքից անմիջապես հետո Գլխկան գրում է. «Չնայած անհաղթահարելի ուժերից ընկավ Հայաստանը և եմթարկվեց մասնատման, հայերի ոգին դրանով, սակայն, չընկճվեց: Նրան տիրացած բոլոր մվաճողները սկզբում ստիպված են եղել պահպանել հայերի իրավունքները: Կյանքից առավել մախապատվությունը տալով հոգու անկախությանը... հայերը մույնիսկ խալիֆներից ու մահմեդական մյուս մվաճողներից կորզեցին իրավունքներ և երբեք չդարձան կամազուրկ ու ստրուկ»³¹: Մինևույն ժամանակ Գլխկան անհանդուրժող է մվաճողների նկատմամբ և, Հայաստանի պատմական անցյալի դեպքերի մասին խորհրդածելով, դառնությամբ գրում է. «Ջարմանալի չէ՞ արդյոք, որ պատմությունը հաճախ անվանում են չարիքների շղթա: Կլիմի՞, արդյոք, երբևէ պատմություն, որը կհաշտեցնի մարդկությունը մարդկությանը: Կլիմի՞, արդյոք, երբևէ պատմություն, որտեղ կհիշվեն միայն բարեկամներ և բարերարներ»³²: Մեկ այլ միտք ավելի է ամբողջացնում Գլխկայի մտայնությունն ու նրա պատմափիլիսոփայական մոտեցումը հայոց պատմության հարցերին. «Ինչպես մշուշոտ ուրվական,- գրում է մա,- կործանվեց Հոռմեական կայսրությունը, որից ցնցվեց մահ Հայաստանը: Լուռ է Մակեդոնիան օսմանցիների տիրապետությամբ, այն Մակեդոնիան, որտեղից դուրս էր եկել Ալեքսանդրը՝ աշխարհին տիրանալու համար: Իսպառ կորել է նրա զորավարի անունը, որի մվաճած երկրների թվում էր մահ Հայաստանը... Բայց Հայկական մարզը հարություն առավ Թուրքիայի և Պարսկաստանի առջև: Հարություն առավ, քանի որ դեպի հայրենին ու ազատությունն ունեցած ոգու իրենց բազմադարյան սերը ստիպեցին նրան զոհաբերելու ամեն ինչ...»³³:

Հեղինակը Հայաստանի մեջ է տեսնում մահ «Արևելքում փառասեր Հոռմի մվաճողական քաղաքականության դիմադրության ուժը: Հայրենիքը և Ասիան հոռմեական զենքից փրկելու ձգտումը,-գրում է մա,- Արտավազդի կյանքի նպատակն էր և

²⁹ Նույն տեղում, էջ 32:

³⁰ Նույն տեղում, էջ 77:

³¹ Նույն տեղում, էջ 34-35:

³² Նույն տեղում, էջ 132:

³³ Նույն տեղում, էջ 37:

Հեղինակը Հայկին և Բելին համարում է մարդկային ցեղը բաժանող առաջին մերկայացուցիչներ. «Ի դեմս Բելի,- գրում է նա,- մենք տեսնում ենք բռնությունը և փառասիրությունը, ամեն ինչ ստրկացնելու ու կործանելու նրա անհազ ձգտումը: Հայկի մեջ, ընդհակառակը, մարմնավորված էր վեհամեծ արիացին, որը պատրաստ է պաշտպանելու իր հայրենիքի անկախությունն ու ազատությունը... Հայերի համար պատիվ է, որ առաջին իրենք են դիմակայել բռնությանը... հայերի համար պատիվ է, որ մարդկության առաջին միջնադարում իր վախճանը գտել է իրենց հողում, և, վերջապես, հայերն ապացուցեցին, թե ինչպես պետք է սանձել բռնությունը, և որ հայրենիքի նկատմամբ սիրո ուժը կարող է հաղթել զենքի ուժին»³⁹: Գլինկան, իհարկե, այս գեղեցիկ բառերը հենց այնպես չի գրում՝ մերթողողի անուն վաստակելու համար: Տրամաբանորեն հիմնավորված այս մտքերը նա ավարտում է հայերի ու Հայաստանի համար խիստ կարևոր մի ընդգծումով, որն, անշուշտ, չի կորցրել իր այժմեական մշակակությունը. «Ես ասել եմ ու մորից պետք է ընդգծեմ, չվախենալով մույնիսկ կրկնվելու վտանգից. Հայկական մարզի վերածնունդը կարող է անմիջականորեն նպաստել եվրոպական կրթությունը Ասիայի սահմաններում տարածելու և զարգացնելու համար»⁴⁰:

Ընդգծելով հայ ժողովրդի քաղաքակրթիչ դերն Արևելքի համար, Գլինկան բերում է ասվածը հավաստող՝ Արևմուտքի և Արևելքի տերություններին բնորոշ փաստարկներ: Առաջ ընկնելով մշենք, որ այդ խորհրդածություններն անարժեք չեն. դրանք ճշմարիտ են և բնութագրական: Այսպես, գրքի ենթավերնագրերից մեկում կարդում ենք. «Վկայություն, որը հիմնված է հայերի արմատական հատկության վրա. նրանք ընդունակ չեն եղել արյունալի զոհաբերությունների: Հայտնի է, որ հին պարսիկները հանդիսությունների ժամանակ տարվում էին ստրկամիտ արյունահեղությամբ՝ համարելով դա իրենց տիրակալներին հնազանդության մշան... Հայտնի է նույնպես, որ ստրկատիրական Հռոմում հազարավոր մարդկանց կոտորում էին կայսեր հանույքի համար: Բայց Հայաստանում մահն բան երբեք չի եղել»⁴¹: Գլինկան միաժամանակ ընդգծում է, որ «Հայաստանը մասնակից չի եղել ասիական դեսպոտիզմին, քանի որ ասիական դեսպոտիզմը հեռու էր հավատից, իսկ Հայաստանը ժամ առ ժամ ավելի էր մոտենում իր բարեպաշտությանը»⁴²:

Հեղինակը բավականին ուշագրավ մտքեր է արտահայտել նաև «Արա Գեղեցիկ և Օամիրամ» ավանդապատումը մեկնաբանելիս: Գլինկան այստեղ ուղղակի չի հեռանում խորեմացուց և ամենափոքր մանրամասն անգամ բաց չի թողնում: Գրքում այն մույնիսկ մերկայացված է առանձին վերնագրով՝ «Մովսես խորեմացու պատմությունը Արա Գեղեցիկի և Օամիրամի մասին»: Հայագետի համար այստեղ էլ կա-

³⁹ Նույն տեղում, էջ 49-51:

⁴⁰ Նույն տեղում, էջ 57:

⁴¹ Նույն տեղում, էջ 256:

⁴² Նույն տեղում:

րևորը ավանդապատման իսկությունը չէ, այլ նրանում արտահայտված համամարդկային արժեքները: «Հայկ և Բելի» նման, Գլինկան պատմական իրադարձությունները դիտարկում ու գնահատում է միևնույն տեսանկյունից: Ծամիրամին համարելով «ասիական դեսպոտիզմի ճարտարապետ», նա անմիջապես ավելացնում է. «Ես ջանք չեմ թափի ճշտելու, թե իբր հպարտ... Ծամիրամը հայոց արքա Արայի գեղեցկությամբ հմայված՝ իր զորքերով շարժվել է նվաճելու նրա սիրտը: Ծշմառի՞տ եմ արդյոք այդ պատմությունները, թե ոչ. խորհրդածում է Գլինկան, - դա չէ կարևորը, քանի որ դրանք գրեթե միջանցք չեն բացում ժողովուրդների պատմության մեջ»⁴³:

Գլինկայի համար այս պատմությունների մեջ կարևորն այն արժեքների ուսումնասիրումն է, որոնք «կազմում են մարդկանց բարեկեցությունը. այսինքն՝ ինչ հիմքի վրա է այն ստեղծվել և ինչն է խարխլել նրա միասնությունը և, վերջապես, ինչն է նրան հասցրել դժբախտության...»⁴⁴: Այստեղ էլ Գլինկան կատարում է հայագիտական իր կարևոր եզրակացություններից մեկը. «Ինչ վերաբերում է հայերին, ապա պետք է համոզվածությամբ ասել՝ այն ժամանակ, երբ միջին դարերի թանձր մշուշը պատել էր եվրոպացիների միտքը... հայերը չդադարեցին հարստանալ մոր գիտելիքներով և այն սիրով հաղորդեցին իրենց սերունդներին»⁴⁵: Անտարակույս, այս և բազում այլ խորհրդածություններ բարձրացնում են Գլինկայի ուսումնասիրության հայագիտական արժեքը և կրկնակի հետաքրքրություն առաջացնում նրա պատմագիտական ժառանգության մկատմամբ:

Գլինկայի «Հայոց պատմության տեսությունում» զգալի տեղ է հանդիսանում նաև հայ-ռուսական հարաբերությունների պատմության լուսաբանմանը: Հենց սկզբից մկատենք, որ հեղինակն այս հարցում հանդես է եկել որպես շահագրգիռ կողմ և գրքում բերում է կիևյան Ռուսիայի ժամանակներից սկսած հայ-ռուսական հարաբերությունների պատմականությունն ապացուցող բազում փաստեր: Գլինկան, օրինակ, փաստելով վոլգյան բուլղարների մայրաքաղաքում հայտնաբերված հայատառ տապանաքարերի գոյությունը, այնուհետև գրում է. «Հավանական է, որ հայերը, հնուց ի վեր հռչակված լինելով որպես սմուտ առևտրականներ, այնուհետև ռուսական մորթի և կաշի են փոխանակել պարսկական ապրանքների հետ»⁴⁶: Այս և բազում այլ փաստերի վկայակոչումով, Գլինկայի աշխատությունը դառնում է նաև սկզբնաղբյուր, քանի որ մանրամասն ներկայացված ու քննարկված են այն տեղեկությունները, որոնք վերաբերում են հայ-ռուսական հարաբերությունների սկզբնավորմանն ու նրա հետագա զարգացմանը:

⁴³ Նույն տեղում, էջ 8:

⁴⁴ Նույն տեղում, էջ 8-9:

⁴⁵ Նույն տեղում, էջ 8:

⁴⁶ Նույն տեղում, էջ 232:

Ուսումնասիրության վերջին՝ 11-րդ գլուխն ամբողջությամբ նվիրված է Արևելյան Հայաստանը Ռուսաստանին միացման պատմությանը: Այդ հարցում Գլինկան, անշուշտ, իր ժամանակի ոգու արտահայտիչն էր, հետևաբար և ռուսական կայսրության քաղաքականության ջատագովը: Նա առանձնակի ոգեշնչումով է գնահատում այդ իրադարձությունը, կարևորում նրա պատմաքաղաքական նշանակությունը. «1828 թվականի մարտի 21: Հին Հայաստանի անունը հարություն առավ պարսից նախկին խանություններում: Նա հարություն առավ իր մոր անվան մեջ՝ Հայկական մարզ, և երաշխավորվեց ավանդույթներով, ավանդույթներ, որոնք ավետեցին մարդկային ցեղի երկրորդ վերածնունդը... Հայկական մարզի վերածնունդը կարող է անմիջականորեն նպաստել եվրոպական կրթությունը Ասիայի սահմաններում տարածելու և զարգացնելու համար»⁴⁷: Դրա հետ մեկտեղ, Գլինկան բարձր է գնահատում հայ ժողովրդի մասնակցությունը Պարսկաստանի դեմ մղած պատերազմի հաղթության գործում և զոհունակությամբ գրում է. «Հնչեց ռուսական զենքը Արարատի բարձունքներում, և հայերն իրենց պարտքը համարեցին ռուսական զորագնդերին օգնելն ու զորավիզ լինելը... 1827 թ. հայերը կատարեցին իրենց խոստումը, Ներսես Պատրիարքն առաջիններից մեկը շտապեց դեպի ռուսական զորամոցները՝ նվիրաբերելով իր կարծրացած իմաստությունն ու կյանքը»⁴⁸: ...Հնչեցին զանգերը, և բացվեցին Էջմիածնի վանքի հյուրընկալ դռները: Հանդիսավոր հանդերձանքով դուրս եկավ հայ հոգևորականությունը... Օղը լցվեց բացականչություններով՝ ի պատիվ ռուսաց կայսրի... Ամենից ուրախը Հայաստանի որդիներն էին...»⁴⁹: Մեկ այլ տեղ նա հպարտությամբ գրում է. «Չբաժանելով իրենց շահը Ռուսաստանից և վտանգելով սեփական կյանքը, ... Հայերը տեղեկացնում էին թշնամու յուրաքանչյուր տեղաշարժի մասին, ծառայում էին որպես ուղեկցողներ, ռուսների հետ կռվում էին կողք-կողքի...»⁵⁰ Ոչ թե թնդանդային համազարկերը, այլ հայերի ոգու համագործակցությունը կանխորոշեց Երևանի բերդի առումը... Հայ երիտասարդները, ռուսների հետ, խանդավառությամբ տարան պատերազմի բոլոր դժվարությունները, վճռական ու դժվարին պահերին չխնայելով իրենց անձը, պատրաստ էին զոհվելու՝ միայն թե իրենց ազգակիցներն ազատվեն պարսկական գերությունից»⁵¹:

Գրքի վերջաբանում Գլինկան ամփոփում է իր աշխատության արդյունքները և, մեկ անգամ ևս փաստելով հայոց պատմության ուսումնասիրության նշանակությունը, գրում է. «Ներկայացնելով պատմական վկայությունները, ես չեմ պարպում իմ գովեստները հայ ժողովրդի մասին: Հայերի մեջ էլ, ինչպես վկայում են իրենց

⁴⁷ Նույն տեղում, էջ 21, 57:

⁴⁸ Նույն տեղում, էջ 233:

⁴⁹ Նույն տեղում, էջ 254:

⁵⁰ Նույն տեղում, էջ 256:

⁵¹ Նույն տեղում:

տարեգրությունները, եղել են և՛ ներոմներ, և՛ կալիգուլաներ: Ավելին, հեթանոսության և քրիստոնեության միջև կատաղի պայքարում Հայաստանում կատարվեցին մեծ դաժանություններ... Սակայն միաժամանակ հանդես եկան մարդիկ, որոնք, ուրախությամբ ըմպելով մահվան գավաթը, պաշտպանեցին իրենց ժողովրդին և սանձեցին տիրակալներին»⁵²:

Գլինկան լավատես է Հայաստանի ապագայի հանդեպ: Ավելին՝ նա համոզված է, որ հայերը, գերարկվելով եվրոպական կրթության լույսով, զարկ կտան տնտեսությանը և իրենց «շրջահայաց խելքի շնորհիվ ավելի ու ավելի կմոտեցնեն Ասիան եվրոպային... Եվ թո՛ղ հայերի մոր արևի շողերը մշտապես պահպանեն մրա կեանքար փայլը... Կյանքի մայրամուտին ավարտում են իմ աշխատանքը: Բայց եթե այս պահին անգամ կտրվի կյանքիս թելը, ապա իմ վերջին միտքը կլինի՝ թո՛ղ ծաղկի մարդկությունը եղբայրության դաշինքով, սիրով ու փոխադարձ օրհնանքով»⁵³:

Ամտարակույս, գնահատելի է Սերգեյ Գլինկայի մերդրումը Ռուսաստանում հայագիտության զարգացման խնդրում: Պատահական չէր, որ մրա «Հայոց պատմության տեսություն» աշխատությունը դարձավ այն անկյունաքարը, որի հիման վրա հետագայում ձևավորվեց և զարգացրւմ ապրեց հայագիտության ռուսական դղւպոցը:

⁵² Նույն տեղում, էջ 273:

⁵³ Նույն տեղում, էջ 274: